

Революція перемогла! Хай живе король?

За останні місяці ми переконалися — й переконали весь світ! — що як народ чогось та варті. Усупереч тиску, Ми, Народ України, узяли владу в країні в свої руки й маємо всі підстави змусити її працювати для нас. Це, безумовно, необхідно, щоб зробити наше життя кращим. Та чи цього досить? Що ще потрібно для того, аби бодай цього разу не вийшло «як завжди»? Та чи добре Ми, Народ, знаємо, що нам робити з несподівано здобутою владою?

Запитання, на жаль, далеко не пусті. Відповідно до поширеної думки, обиватель уявляє собі «хорошу» владу у вигляді «сильного» президента, котрий сам живе скромно, але вирішує питання справедливо, примушуючи олігархів «ділитися» з народом і нещадно караючи корупціонерів. Проте принаймні у наших умовах такий шлях веде прямісінько до відтворення тієї самої моделі суспільно-економічного устрою, проти якої народ повстав.

Така відповідь випливає з результатів дослідження, проведеного CASE Україна на замовлення GDN (Global Development Network, www.gdnet.org) у рамках глобального дослідного проекту «Розуміння реформ» (у ньому беруть участь також політологи О.Гарань і Р.Павленко, соціолог Є.Головаха, антрополог У.Грейвс і економіст Я.Ширмер).

Важко полічити, скількох корумпованих диктаторів повалили та скількох «народних президентів» обрали їм на заміну у тій самій Латинській Америці за останнє століття. Та поки народи вірили, що вся справа в «гарному хазяїні», який прийде та поділить усе по-чесному, результати завжди були однаковими. Або країна розвалювалася на очах без «сильної руки» — і тоді до влади приходила чергова хунта; або, дірвавшись до годівниці, «народний» уряд пускався на всі заставки, і та сама хунта рятувала країну від розграбування (аби невдовзі зайнятися тим самим); або обранець і улюбленець народу вірив у свою винятковість настільки, що починав плутати її з богообраністю, — й історія повторювалася.

Утім, за прикладами далеко ходити не треба. Не хто інший, як Леонід Кучма, йшов на дострокові вибори 1994 року (призначені, до речі, під тиском масових страйків і протестів) під гаслами боротьби з «олігархами». Чимало героїв «первинного нагромадження капіталу» після його перемоги поспіхом тікали з країни, щоб відсидітися в безпечному місці. Та вже через кілька місяців новий Президент перебрав на себе роль арбітра олігархів — і, до речі, досить успішно грав її до самого кінця, в основному запобігаючи кризі та свавіллям.

Готовий погодитися, що Леонід Кучма частково сам вибудував цю систему, оскільки вона відповідала його особистим якостям. Та було б небезпечним спрощенням вважати ринкову демократію нормальним і природним станом будь-якого суспільства, а відхилення розглядати як суто суб'єктивні й пояснювати підступами окремих олігархів і правителів. Швидше, система соціально-економічних відносин, що об'єктивно сформувалася, не залишала Кучмі особливого вибору, а він виявився підходящим керівником для того, аби очолити та успішно добудувати її. І будь-який інший, навіть дуже «гарний президент», опинившись на його місці в цій системі, буде змушений прийняти її правила під загрозою втрати влади.

Утім, саме нині «дух Майдану» дає унікальний шанс вирватися з цього порочного кола, змінивши основи системи. Та що саме потрібно змінити, і яким чином домогтися потрібного результату?

«Сильна рука» — друг олігархів?

Існує думка, що головне, чого бракує нашій країні, — це «сильної руки», яка, мовляв, тільки й може «навести порядок». За всієї найглибшої особистої антипатії до таких методів, маю визнати, вони мають деякі раціональні підстави.

Розглянемо хрестоматійний приклад, відомий в економіці як «трагедія громади». Уявіть собі пасовище, що належить сільській громаді. Зрозуміло, кожний селянин зацікавлений випасати якомога більше худоби. Та якщо кожен заведе собі стільки корів, скільки хоче, то всі разом — і кожен окремо! — залишаться зовсім без молока: надто велика череда витопче траву. Тому громада в цілому зацікавлена «навести порядок»: обмежити використання природного ресурсу — джерела ренти (збагачення за рахунок позаринкового, неконкурентного перерозподілу чи привласнення), щоб запобігти його виснаженню.

Ті самі міркування можна застосувати до будь-яких суспільних ресурсів: бюджету, який рвуть на частини лобісти; сукупного споживчого попиту, який виснажують монополісти; державних підприємств, до котрих присмокталися фірми-п'явки тощо. Навіть коли продуктивність самого джерела не залежить від інтенсивності привласнення (як, приміром, у випадку з корисними копалинами), суперництво за «дармовий» дохід — ренту зводить його користь для суспільства до нуля, оскільки вся рента витрачається на цю боротьбу (це одна з причин, з яких багаті на природні ресурси країни розвиваються повільніше). Крім того, така ситуація не влаштовує і самих шукачів ренти. Тому в обмеженні деструктивної конкуренції за ренту зацікавлене все суспільство.

Та при «розподілі пирога» не існує простого рішення, яке влаштовувало б усі сторони. Якщо раптом комусь дістається більший кусень, це означає, що він збагачується за мій рахунок; а мені, у свою чергу, щоб одержати більше, потрібно відітнути шматок у конкурента — іншого не дано. Крім того, на відміну від конкурентного ринку, де масовий споживач об'єктивно вирішує, хто з виробників сьогодні отримає більшу частку, ренту можна ділити виходячи з будь-яких умовних критеріїв, а то й взагалі довільно. Адже для долі самого ресурсу це не має ніякого значення — аби сукупне привласнення було обмежене.

Найпростіше було в доісторичні часи, коли всі були абсолютно рівні й беззаперечно підпорядковувалися традиції — відповідно до якої, наприклад, кожне подвір'я тримає по одній корові, а жадібність і користолобство суворо переслідуються. Та що складнішим стає світ, то важче знайти відповіді в архаїчних традиціях «золотого століття». З їх неминучим занепадом суспільний добробут також падає, якщо на зміну не приходить інше джерело «порядку», яке, зрештою, також базується на традиційній свідомості, але значно гнучкіше.

Ним може стати авторитарний арбітр, котрий не вміє сам одержувати ренту, зате досить сильний, щоб збирати данину з її безпосередніх отримувачів. «Земля наша багата, а порядку в ній немає. Прийдіть і володійте нами...» — такими словами наші далекі предки запрошували на цю роль варягів. І ті, до речі, виправдали надії. Оскільки в арбітра завжди є достатньо влади, аби зібрати зі своїх клієнтів майже все, що ті добувають. Приміром, за допомогою аукціону на квоти.

Навіть якщо не проводити його відкрито, за будь-якого розкладу кожен із претендентів може прийти до арбітра й запропонувати «відкіт» за перерозподіл на свою користь додаткової частки. Однак те саме зробить і його суперник. У результаті арбітр, у принципі, без особливих зусиль може обібрати підданих до нитки. Зате він кровно зацікавлений у збереженні джерела ренти — адже це і його власний дохід! Тож з погляду суспільного блага, «прихвизація» самого джерела ренти чи фінансових потоків від нього може бути меншим злом порівняно з виснаженням ресурсу внаслідок надлишкового привласнення. Несправедливо? Ще б пак! Та, погодьтеся, усе-таки краще, ніж залишитися ні з чим.

Гірше інше. Патріархальний спосіб наведення порядку шляхом розподілу квот і прямого придушення економічної свободи вимагає авторитарної влади та воістину тотального контролю — витратного, такого, що придушує ініціативу і штовхає на зловживання. Ще гірше, що він з однаковим успіхом може бути застосований для збереження будь-якої ренти, зокрема й монопольної. Вищеописаний арбітр зацікавлений у цьому, оскільки в такий спосіб він збільшує кількість своїх клієнтів, отже, власні доходи та владу. Тому він схильний вторгтися й до продуктивних секторів, де його «послуги» зовсім не потрібні суспільству, зате дуже корисні окремим фірмам. Чи просто обкладати поборами за «привілеї» займатися підприємництвом, як це робить рекет. Чи, нарешті, роздавати пільги в обмін на «відкіт». У результаті монополізованими й картельованими виявляються навіть такі далекі від джерел ренти галузі, як, наприклад, торгівля.

Реально це виглядає як добре відома українським підприємцям сума необхідність шукати «дах» для роботи в будь-якому бізнесі. Причому така система відносин пронизує суспільство згори до низу. Президент — арбітр не лише над олігархами загальнодержавного масштабу, а й над губернаторами, міністрами, кримінальними авторитетами й іншими начальниками (арбітрами) наступного рівня. Кожен із них, своєю чергою, виступає в такій самій ролі на відведеній йому території (відомстві, зоні впливу...). Для того щоб на свій розсуд ділити ренту в межах своєї компетенції й виконувати вказівки вищих за район начальників, усім їм необхідна особиста влада, визначена й лімітована переважно стосунками з вищестоящими, а також звичаєм — приміром, «поняттями».

А де ж у цій системі народ? Народ мовчить.

«Закони пишуться для дурнів»

Як працює ця, по суті своїй середньовічна, система управління в умовах формально сучасної країни з республіканським устроєм, парламентом, судом, законами? Свого часу часткова й непослідовна насильницька модернізація Російської імперії створила ноу-хау, що дає змогу патріархальним інститутам успішно існувати під модерними вивісками: можливість вибіркового застосування/незастосування перетворює закон на інструмент здійснення особистої влади. Зрозуміло, для цього він має бути якомога розпливчастішим, а ще краще — нездійсненним. Що більше порушень — навмисних, випадкових або вимушених, то більше компромату, то більша влада начальника, котрий вирішує, чи давати йому хід, і міцніші гачки, на яких підвішені буквально всі. Влада в такій державі тримається на особистій залежності, що ґрунтується на вибіркового застосуванні нездійснених законів.

При цьому системна корупція служить життєво важливим з'єднувальним матеріалом, який забезпечує зворотний зв'язок. Адже поки начальник (арбітр) неформально отримує свою частку в бізнесі, він зацікавлений в успіху бодай цього бізнесу. Зауважимо, на відміну від класичного чиновника-бюрократа, сторожкого й скрупульозного, котрий прагне «тупо» дотримуватися інструкції в найсуворішій відповідності до букви закону, чим вельми дратує енергійних і заповзятливих людей, начальник, котрий має владу згаданий закон застосовувати й інтєпретувати сам, дуже енергійний і підприємливий. Це не дивно — адже він фактично займається підприємництвом: приймає рішення, від яких залежить його власний дохід, отримуваний від «дахованих» підприємств.

З іншого боку, лише корупція дає бодай якийсь шанс талановитому бізнесменові, дозволяє простій людині розв'язати свої проблеми в обхід нездійснених законів. І створює дрібним чиновникам із мізерними зарплатами певний стимул

виконувати свої обов'язки. Більше того, з огляду на кінцевий результат, здавалося б, не так уже й важливо — чи заплатити водій «на місці», чи штраф піде до бюджету, а звітти — на зарплату автоінспекторові. В обох випадках порушника заслужено покарано, а правоохоронця — винагороджено. Це почасти вірно, але тільки доти, доки автоінспектор не може сам встановлювати дорожні знаки. В іншому разі утворюється порочний трикутник: «обмеження (нездійсненні, нерациональні, надлишкові...)» — вибіркоче застосування — системна корупція».

За такої системи відносин адміністративна влада, смикаючи за згадані гачки, цілком здатна продавлювати ті закони й рішення, які їй вигідні — розпливчасті, двозначні, нездійсненні, такі, що делегують виконавцям право на ухвалення рішень і не збалансовують його відповідальністю. Власне, саме ця можливість самим визначати правила гри замість того, аби виконувати встановлені народними обранцями закони, і відрізняє повноцінну адміністративну владу від бюрократії. Парламент при цьому заслужено сприймається як цирк, оскільки реально нічого не вирішує. А суд відіграє суто підпорядковану роль і взагалі не може розглядатися як самостійна гілка влади.

Деякі кабінетні теоретики запевняють: в Україні ця система склалася як результат нібито надто вільного підприємництва й конкуренції початку 90-х. Як колишній «кооператор» і підприємець тієї епохи однозначно заявляю: це цілковита нісенітниця. Сама структура пізньорадянського суспільства, наскрізь пронизана неформальними «кланами», де все робилося на засадах «блату», не допускала вільної конкуренції й підприємництва. У «совку», де ринковий обмін був поза законом, лише особисті контакти й репутаційні зв'язки могли забезпечити бодай якусь впевненість у партнерах. Ці неформальні контакти давали змогу почасти компенсувати неефективність централізованого планування, і, коли воно відразу зникло, допомогли запобігти колапсу виробництва.

Але, виникнувши для забезпечення позазаконних оборудок, блат з таким самим успіхом використовувався (й використовується) для операцій просто злочинних: корупції, протекції, розкрадання бюджетних коштів тощо. Яка вже тут «вільна й рівна конкуренція», якщо одні мають майже вільний доступ до державних ресурсів (приміром, пільгових кредитів), а іншим він заборонений або коштує дуже великих грошей, оскільки відповідного хабара доводиться давати через ланцюжок посередників. Як влучно сказав один мій друг-бізнесмен, «у нашій країні право на хабар ще потрібно заслужити — не в кожного візьмуть!»

Неформальні міжособистісні «зв'язки» й досі відіграють роль «закритої» альтернативи прозорим ринковим відносинам, політичним інститутам. Вони замінюють і витіснюють конкурентний ринок з економіки, публічну й чесну політику, прозоре управління на основі закону. До речі, саме таку систему відносин демонстрував на останніх виборах Янукович — дарма він так наполегливо пропонував Ющенку «сісти й домовитися».

Реформи, наскільки вони взагалі проводилися, також стали заручниками вибіркового застосування законів. Яке, і це, до речі, прогнозував ще 1991 (!) року Джон Літвак (він недавно здобув популярність в Україні як головний автор «Меморандуму економічного розвитку для України» й координатор відповідного проекту Світового банку) стало головною проблемою впровадження прогресивних норм. Відповідно, і результат вийшов дуже далеким від ефективної економіки. Більше того, монополізована економічна структура настійно потребувала авторитарного арбітра (точніше, цілої ієрархії таких арбітрів) для «розрулювання». І доки не з'явився підходящий за стилем керівник, вона падала в прірву.

У сусідній Білорусі бацька виявився ще успішнішим у такій ролі. Тим самим шляхом пішов Путін. Але в Україні 2004 року ситуація докорінно відрізнялася: на відміну від нафтогазонасної Росії, у нас місце природної ренти давно посів державний патерналізм. Не випадково зростання в Україні розпочалося в результаті рішучого обмеження формальних і неформальних пільг і привілеїв, здійсненого 2000 року разом із певною лібералізацією підприємництва. Тому доля, уготована Україні Януковичем, — подальше збільшення «ручного» втручання разом із посиленням патерналізму й популізму — була б сумною. Скоріш за все, вона звелася б до торгівлі державним суверенітетом в обмін на ренту у вигляді дешевих енергоносіїв, за прикладом Білорусі.

Відносна більшість нашого народу рішуче відкинула такий варіант. Але чи значить це, що дракон мертвий і воскресінню не підлягає? На жаль, ні — доти, доки економіку поділено на монополії й картелі, привілейовані зони й галузі, регіональні й місцеві зони впливу «дахів». Поки закони нереально виконувати, але можна вибірково застосовувати, а інтереси споживача приносять у жертву інтересам виробника.

Навіщо «ламати те, що працює»?

Люди, які мислять у критеріях обмеженого ресурсу, схильні виправдовувати таку систему: мовляв, якщо нагромаджені в такий спосіб капітали зрештою укладаються у вітчизняну економіку, то, можливо, воно й на краще — адже для великих проектів потрібні значні й довгострокові інвестиції, а від дрібних інвесторів їх не дочекаєшся... Якщо при цьому «добрий цар» або, приміром, президент-популіст латиноамериканського типу ще й конфіскує несправедливо зароблене в олігархів і роздає народу, то навіть з точки зору соціальної справедливості до такої системи начебто немає претензій. ПОРА зрозуміти, що всі ці аргументи — дуже глибокі й небезпечні помилки.

З економічної точки зору, монополія не просто наживається за рахунок споживачів. Надприбутки монополії завжди набагато менші, ніж втрати споживачів (зокрема у вигляді неодержаної ними користі), тому суспільство загалом втрачає від монополізації ринків незалежно від того, як потім перерозподіляється рента. Однак справа не обмежується прямими

втратами (оскільки багатство не заробляється у чесній і відкритій конкуренції, а фактично розподіляється начальством, його просто стає менше).

По-перше, спотворюються стимули: замість того, щоб вкладати кошти та зусилля у створення вартості, бізнес змушений інвестувати в лобіювання, корупцію, захист своїх прав тощо. Керівниками, замість найздібніших до продуктивного інвестування, стають найздібніші до «відхоплювання куснів». Вони ж нагромаджують вищезгаданий інвестиційний капітал у своїх невмілих і брудних руках і, відповідно, бездарно вкладають його — наприклад, у престиж, а не у виробництво. В результаті інвестиції не дають ефекту.

По-друге, людей привчають до думки, що всі блага й ресурси — обмежені, тому будь-яке багатство — результат перерозподілу, а не підприємницького хисту, тобто вміння знаходити й задовольняти суспільні потреби. А такі уявлення, у свою чергу, підтримують систему: чесний бізнес не може захистити свої права, оскільки ніхто в його чесність не вірить, а чесний чиновник або політик не може здобути підтримку, поки народ переконаний у тотальній корумпованості влади.

Звичайно, якщо вибирати між гіпотетичною тотальною монополізацією — неефективною, але все-таки не катастрофічною — і такою ж гіпотетичною тотальною анархією, що приводить до виснаження усього і вся, то перша з них усе-таки є меншим злом. Проте в реальності такого вибору немає, оскільки за відсутності міцних архаїчних традицій система, що ґрунтується на прямому придушенні, з часом неминуче деградує, що нерідко супроводжується економічними й іншими втратами. Призупинити цей процес марно намагаються різного роду традиціоналісти — від антиглобалістів до фашистів. Але неймовірний прогрес людства в останні кілька тисячоліть і особливо кілька століть пов'язаний із принципово іншим рішенням.

Альтернатива

У принципі, олігархи можуть спробувати домовитися між собою і самі. Зрештою, зуміла ж загроза гарантованого взаємного знищення утримати СРСР і США від третьої світової війни! Однак наддержавам просто нізвідки було взяти арбітра. А держава, за визначенням, має монополію на застосування сили, тому варто комусь із олігархів спробувати залучити її на свій бік під будь-яким підходящим приводом, як те ж саме доводиться робити й усім іншим — і ситуація зводиться до попередньої.

Більше того, потенційному арбітру, з огляду на його можливі вигоди, теж важко встояти перед спокусою проявити ініціативу. Тому самі олігархи, якщо вони укладають багатосторонню угоду, зацікавлені гранично жорстко обмежити застосування сили, виключити вибіркове втручання і забезпечити громадський контроль. Що більша кількість учасників такої угоди, то більше вона нагадує загальнообов'язковий закон. А якщо можуть з'явитися нові претенденти на ренту, то без такого закону взагалі важко обійтися. Ось він, вихід?

Утім, як показав Манкур Олсон у своїй знаменитій монографії «Розквіт і занепад націй», ані прозора процедура, ні торжество парламентаризму не страхують від прийняття законів, що забезпечують захист прибутків порівняно вузьких і добре організованих груп за рахунок набагато більших утрат суспільства в цілому. Більше того, арбітр зацікавлений лише в тих монополіях, із яких він має матеріальний або політичний «навар». Решта економіки, що залишається поза його контролем, має створювати якнайбільше, щоб було що ділити. А конкуруючі за привілеї розрізнені вузькі групи інтересів (наприклад, картелі), виявляється, нічим не кращі за олігархів і здатні неабияк «витоптати пасовище» — прикладів безліч.

По-справжньому ефективні економіки ґрунтуються на приватній власності. Власник забезпечує скоронність свого майна і відтворення ренти не гірше, ніж нездійснений на практиці тотальний контроль, оскільки він володіє ними на виключній основі. При цьому ринкову нішу, як і будь-який нематеріальний об'єкт (наприклад, інформацію), не дуже легко привласнити. Тому захист прав власності, зберігаючи для суспільства джерела ренти, водночас ніяк не сприяє монополізації. А якщо кожен зацікавлений захищати свою власність самотужки, роль держави зводиться переважно до нагляду за дотриманням прав власності (зокрема недопущення втручання всіляких «начальників»), нагляду за дотриманням інших законів і запобігання ринковій змові — і ніяких тобі корупційних рішень про поділ ренти, ніякого авторитаризму... І керованість за рахунок компромату й особистої залежності більше не потрібна... Зате з'являються шанси для демократії і «чесного уряду».

Та як установити такий режим? Номінальна приватизація необхідна, але її недостатньо, якщо зберігаються елементи прямого придушення: втручаючись в управління (наприклад, ціноутворення), начальник частково відбирає у власника підприємства право вирішувати і, відповідно, претендує на частину доходу у вигляді «відкупу». Та й сам власник може використовувати «зв'язки» для доступу до ренти. А в цих умовах, як засвідчили останні дослідження в сфері політичної економіки, навіть номінальні власники не завжди зацікавлені у затвердженні повноцінних, універсальних прав власності та «влади закону» загалом. Відповідно, для цього необхідний «чесний уряд».

Допомогти розірвати це зачароване коло може лише народ. Саме йому доведеться на певний час стати останньою інстанцією, до якої може звернутися по захист власник, чиї права порушив начальник.

Крім того, навіть за домінування вільного ринку та приватної власності не у всіх сферах ці методи є ефективними. Наприклад, рибу в морі неможливо приватизувати — її вилов можна регулювати лише квотуванням. Аналогічно доводиться чинити з багатьма іншими видами природної ренти. Тому в будь-якій, як завгодно «просунутій», економіці завжди присутній елемент прямого придушення конкуренції. Відповідно, є (або в будь-який момент може з'явитися) «арбітр», наділений повноваженнями та силою для того, щоб здійснювати ці повноваження — і він, звісно, прагнучим застосувати їх не лише там, де це приносить користь суспільству. Та навіть якщо якісь вузькі групи інтересів, ті ж самі олігархи, зможуть стати йому на заваді, хто зупинить їх самих?

Тому, на відміну від системи прямого придушення, вільна економіка вимагає активного й повсякденного (а не тільки в період революції!) контролю за владою, картельними угодами й державним втручанням, аби вчасно відлучати від годівниці паразитів, котрі підбираються до неї. Його може здійснювати лише сам народ, оскільки, за великим рахунком, решта гравців у цьому не зацікавлені. Контролювати потрібно старанно й безкомпромісно, оскільки, з урахуванням зворотних зв'язків, що довше існує штучне джерело ренти, то тяжче повернутися до суспільно-оптимального порядку речей.

Причому, як показує практика, найважче — це утриматися від спокуси просто усунути чи «справедливо» перерозподілити ренту, не усуваючи економічних перекручень, які її породжують. Адже для цього потрібно вийти за рамки мислення в термінах «обмеженого ресурсу» і почати контролювати не розміри доходів, і навіть не їхнє галузеве походження. Громадськість має навчитися, ні більше ні менше, розрізняти доходи за їхнім прямим або непрямим зв'язком зі збільшенням суспільного добробуту.

Вимагай від себе!

Високі громадянські помисли можуть дати негативний результат, якщо народ сприймає економіку як великий дерибан і жадає тільки зробити його більш «справедливим» без відмови від самого способу економічного регулювання через поділ ренти. Україні потрібен не просто чесний, компетентний, підконтрольний і відповідальний, а й жорстко обмежений у своїх повноваженнях уряд — тільки тоді він зможе залишитися чесним.

І не варто покладатися на моральні чесноти нових лідерів. Як показує історія, вони ніколи не заважали реалізації об'єктивних закономірностей: совісні та з добрими намірами дуже навіть можуть перероджуватися чи втрачати реальну владу. Тут саме час ще раз нагадати про Латинську Америку...

Чи має Україна шанс уникнути латиноамериканських проблем? Чи готовий український народ до гри за новими правилами? Чи зрозуміє він не завжди очевидні вигоди переходу від прямого державного втручання до лібералізації та захисту прав власності? Що потрібно робити, аби сприяти просвіті та прогресу? Запитання до соціологів, і вони гідні спеціального дослідження. Але деякі факти вселяють надію.

За всієї зовнішньої схожості з Латинською Америкою є величезна різниця в рівні освіти: окрім загальної середньої, ми маємо один із найвищих у світі показників кількості студентів на 1000 населення. Ми розташовані в Європі, і відсоток нашого економічно активного населення, котрий не просто був у розвинених країнах, а й працював там, вимірюється двозначними числами.

Опитування громадської думки також уселяють певну надію. Хоча, за даними Інституту соціології НАНУ, 2003 року 54,7% опитаних вважали за важливе чи дуже важливе відсутність великого соціального розшарування, при цьому створення в суспільстві рівних можливостей для всіх цінують майже 85%, а демократичний розвиток країни — 65,4%. Тому є підстави очікувати, що нерівність, пов'язану з вільним ринком, сприйматимуть із більшим розумінням, аніж нинішню, що базується на поділі ренти.

Освіченому народу, котрий набув різного досвіду, можна роз'яснити, що перерозподіл ресурсів у результаті обміну прямо чи непрямо примножує суспільне багатство. Це ж просто: якщо обидві сторони добровільно погодилися на обмін, тож, вони обидві отримують користь, отже, суспільний добробут примножується. Тому капітали, зароблені на чесному (що важливо) посередництві, зароблені чесно.

На відміну від цього, якщо для перерозподілу потрібне державне насильство, то, швидше за все, одна сторона втрачає більше, аніж інша отримує — інакше чому б їм не домовитися полюбовно? Тому від такого перерозподілу суспільство в цілому зазвичай втрачає. Тобто субсидії, пільги, доходи підприємств на «захищених» ринках та інші прибутки від насильно перерозподіленого доходу — це, швидше за все, вкрадені у споживачів і платників податків кошти, навіть якщо вони формально отримані як результат виробництва. Звісно, якщо інше не доведено публічно, з урахуванням всіх інтересів, насамперед втрат споживачів, і виходячи зі свого роду «презумпції ефективності» вільного ринку.

Візьмемо, приміром, протекціонізм. Навіть якщо робітник, задіяний у захищеній від конкуренції галузі, реально виробляє додану вартість (тобто продукт його праці коштує на ринку дорожче, аніж сировина, енергія та інші витрати), це ще не означає, що його діяльність йде на користь суспільству. Адже задля того, щоб він одержав (чи, частіше, зберіг) заповільне робоче місце, тисячі чи мільйони потенційних покупців були обмежені у своїх правах і позбавлені можливості отримати користь від потрібних їм товарів. Цей, нехай невеличкий, збиток, будучи помноженим на кількість постраждалих, практично завжди перекидає вигоди.

Причому в більшості випадків це не тимчасові труднощі: протекціонізм і держпідтримка формують цілі суспільні групи, котрі твердо знають, що їхній добробут визначається не якістю роботи, а постановою Кабміну чи законом про бюджет. У результаті захищені галузі, як правило, залишаються неконкурентоспроможними на десятиріччя і мають властивість деградувати до такого ступеня, що починають просто знищувати вартість, як, наприклад, радянська легка промисловість.

На відміну від епохи індустріалізації з її «зароджуваними галузями», в індустріальній економіці вимаганням протекціоністського захисту займаються в основному старі, відживаючі галузі (наприклад, сталеливарна промисловість у США). І часто перемагають, адже за ними стоять горезвісні робочі місця. Попри це, багаті країни все ж іноді вважають, що можуть собі дозволити розкіш втратити таким чином кілька відсотків суспільного добробуту задля збереження дорогих серцю чи важливих в оборонному плані підприємств. Однак коли в бідній країні цілі комплекси галузей претендують на захист і привілеї під приводом того, що вони «годують країну», — це вже нонсенс: якщо перед нами справді годувальники, то за чий же рахунок вони збираються виживати? Все це веде до відтворення корумпованої системи прямого придушення та її природного політичного компонента — авторитаризму.

Політична й економічна свободи зазвичай ідуть пліч-о-пліч, і це не випадково. В обох випадках за нами, звичайними людьми, а не наділеними владою «помазаниками божими», визнається суверенітет, тобто право на вибір і прийняття рішень, у тому числі й право на помилки. Зверніть увагу, чим зазвичай мотивують «захист вітчизняного виробника», «промислову політику»? Фактично начальники і депутати від нашого з вами імені заявляють, що вони краще від незалежних інвесторів знають, що вигідніше для економіки — і тому готові ризикувати (точніше, жертвувати) нашими інтересами в ім'я майбутніх благ. Вони ж краще від споживачів знають, який товар краще купувати — наприклад, забороняють нерозумним споживачам купувати європейські автомобілі старше восьми років, позаяк на їхню, начальників, думку, «Таврії» кращі. І, зауважте, самі найменше страждають від наслідків своїх рішень.

Слава революції, тепер Ми, Виборці, знаємо, що коли те ж саме роблять у політиці, потрібно виходити на Майдан під гаслом «Ми — не бидло, ми — не козли!» і оскаржувати результат у суді, інакше об нас укотре витруть ноги. ПОРА зрозуміти, що одне — продовження іншого. Якщо Ми, Народ, не почнемо активно захищати економічну свободу та права власності від зазіхань, сприйматимемо економіку як великий дерибан і підтримувати популістські гасла на кшталт «реприватизації», то ми ніколи не виберемося зі злиднів. Якщо Ми, Споживачі, не навчимося відстоювати своє право на вибір, а Ми, Платники податків, не навчимося припиняти на корені спроби за наш рахунок вирішувати чийсь приватні проблеми, то нас, у числі іншого, знову спробують позбавити права вибору й у політиці теж. І знову намагатимуться нав'язати нам владу, котра нами нехтуватиме.

Тому гасло дня:

Підприємствам — свободу (замість «дахів» і привілеїв)!

Держслужбовцям — зарплати (замість хабарів)!

Населенню — соціальний захист!

Усім — рівність можливостей, свободу вибору та захист прав!

Замість післямови

Рамки газетної статті не дозволяють детально обговорювати численні практичні висновки та пропозиції, що випливають із результатів нашого дослідження (деякі з них наведено в повній версії статті російською мовою, розміщеній на сайті «ЗН»). Тому тільки один приклад — боротьба з корупцією.

Більш-менш зрозуміло, як боротися зі злочинством, — наприклад, розкраданням бюджетних коштів, шахрайством із ПДВ і відповідними «відкотами» за сприяння. На відміну від цього, описаний вище порочний трикутник «обмеження — свавілля (вибірковість) — корупція» розірвати не так вже й просто. Існуючу нормативну базу неможливо без значних коригувань застосувати «суцільно» — хоча б тому, що чимало її положень просто незрозумілі, суперечливі або передбачають прийняття рішень на місцях. А поки існує свавілля, корупція залишається єдиним способом захисту від неї.

Ліквідувати ж свавілля не можна доти, доки, як і в XIX столітті, суворість законів послаблюється лише необов'язковістю виконання, і, за словами Герцена, тільки цей безлад і робить життя на Русі стерпним.

У такій ситуації просте посилення відповідальності за корупцію та свавілля не ліквідує зло, а зробить його ще небезпечнішим, оскільки відповідні закони не вдасться застосувати суцільним чином, тобто і вони також стануть жертвами корупції та свавілля. Більше того, накопичення компромату посилить особисту владу начальників і збільшить роль неформальних зв'язків, тобто сприятиме замиканню корупції всередині «кланів».

Тільки позбавивши адміністративну владу можливості визначати правила гри для самої себе, можна сподіватися розірвати «порочний трикутник». І громадянські інституції можуть докласти до цього свої зусилля. Зарплати держслужбовцям теж не гріх підняти в кілька разів, при цьому значно обмеживши їхні обов'язки — забравши у них право вирішувати і встановивши персональну відповідальність за збиток. ПОРА зрозуміти, що бюрократія, звісно, жахлива, але це менше зло порівняно зі свавіллям і вибірковим правозастосуванням...

Володимир ДУБРОВСЬКИЙ (Центр соціально-економічних досліджень CASE Україна)

"Дзеркало тижня". № 6 (534) 19 — 25 лютого 2005